

Přechody snadné, přechody nesnadné

O heterogenní ekonomii subjektivity

Ingunn Moser, John Law

Překlad: Zdeněk Konopásek

Abstrakt:

Good passages, bad passages: On heterogeneous economy of subjectivity

This text explores the relation between subjectivities, materialities (including technological arrangements) and bodily competencies. Starting from the assumption that all material and bodily arrangements are specific, it considers some of those specificities, and the "passages" through which these specific arrangements are fitted together for a particular person, Liv, who is physically disabled. It explores the character of some Liv[a]s "passages" - some are "good", some "bad", some public, and some discrediting - and the ways in which they are shaped to produce personal and biographical continuity and relative autonomy for her - an autonomy and capacity discretionary decision making which she highly values. The paper thus uses some of the tools developed in the actor-network approach, but also in feminism, to interpret the material and corporeal relations involved in the formation of contemporary subjectivities.

Přeloženo z originálu:

MOSER, I / LAW, J. (1999): Good passages, bad passages. In: J. Law, J. Hassard, eds.: *The actor network theory and after*. Oxford: Blackwel. Str. 196-219

Citujte takto:

MOSER, I./ LAW, J. (1998): Přechody snadné, přechody nesnadné aneb o heterogenní ekonomii subjektivity. *Biograf* (15-16): 70 odst. Dostupné na adrese <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=1502>

Biograf

Časopis
(nejen) pro
biografickou a reflexivní
sociologii

ISSN 1211-5770
Reg. pod č. MK ČR E 8364

Biograf aktuálně vychází dvakrát ročně v tištěné verzi i jako on-line časopis. Publikuje empirické, metodologické i teoretické příspěvky věnované kvalitativnímu výzkumu.

E-mail:
casopis@biograf.org
Website:
<http://www.biograf.org>

Rok 1998, číslo 15-16
Vyšlo 28.2.1999

TEXTY

© Časopis Biograf 1998

Příběh první

1.

Ingunn zvoní u dveří Livina bytu, ale nikdo není doma. [1] Zvonění se ozývá už dost dlouho.

Začíná to být monotónní. Pak Ingunn zaslechne jakýsi zvuk. Je to zvuk elektrického kolečkového křesla. Otáčí se. V ústrety jí jede žena. Ta žena jede na kolečkovém křesle. A dívá se na Ingunn. Vyptává se, kdo Ingunn je a co tu dělá. Pojízdné křeslo se zastavilo... Později se ozřejmí, jak vlastně funguje, to křeslo. A jak tato žena – ukáže se, že je to Liv – žije a jak na tom křesle tráví většinu dne.

2.

Ingunn neví o Liv téměř nic – snad až na to, že je odkázána na kolečkové křeslo. Ví ještě, že se s Liv nedá dost dobře telefonovat, ale to je tak vše. Dokonce třeba ani neví, jak Liv svoje křeslo ovládá. Za chvíli jí Liv vysvětlí, že křeslo řídí pomocí ovladače. Ovladač ale nedrží ve svých prstech: její paže a ruce jsou bez vlády. Místo nich tedy používá bradu. Ovladač vypadá jako dlouhá páčka (něco jako joystick), která je připevněna k zadní straně křesla. Odtud vede přes Livino pravé rameno a pravou ruku až k bradě a tam, těsně pod bradou, končí. Když Liv nakloní hlavu trochu dopředu, pak s páčkou může pohybovat – dopředu a dozadu, doleva a doprava. Když páčku posune doleva, křeslo se otočí vlevo. A když jí posune doprava, pak se křeslo samozřejmě stáčí napravo. Aby to vše začalo vůbec fungovat, musí Liv použít další přepínač, který je připevněn k téže dlouhé tyči, jež vede přes její rameno dozadu. Tenhle ovladač má zelené tlačítko. Jakmile své křeslo „odemkne“, může ho Liv rozjet tak, že pohybuje páčkou prvního ovladače – černého – tím směrem, kterým chce jet. Když chce zastavit, prostě páčku nechá být. Když chce jet rychleji, postrčí celý ovladač trochu doprava. Posune tak třístupňový regulátor rychlosti o jeden stupeň výše. Liv ale říká, že tohle často nedělá.

Extenze

3.

To, o čem je v našem příběhu řeč, jsou velmi obyčejné věci. Jenže pro Liv jsou samozřejmě životně důležité. Joystick a kolečkové křeslo jí dávají schopnost pohybu. Zároveň je ale i pro Liv to vše docela obyčejné, protože s tímhle kolečkovým křeslem žije už od roku 1983. Byla to tehdy, pochopitelně, mimořádná událost, příchod toho křesla a jeho páček. Liv si na to dobře pamatuje, byl to „největší den jejího života“. Do té doby měla jen křeslo s ručním ovládním. Vlastně po většinu svého života vůbec žádné křeslo neměla. Napřed nebylo nic, pak ji její rodiče položili, nataženou na záda, do podomácku vyrobeného vozítka. Později pak měla stejně podomácku vyrobené kolečkové křeslo, vlastně celou řadu takových kolečkových křesel, doma dělaných křesel, po nichž konečně následovalo jedno, které bylo speciálně vyrobené v továrně.

4.

Křeslo z roku 1983 znamenalo pro Liv úplnou revoluci. Ve věku 44 let se poprvé ve svém životě mohla sama pohybovat z místa na místo. Mohla mít kontrolu nad tím, kam jede. Mohla se sama rozjet a zastavit, zahrnout doprava či doleva, jet rychleji či pomaleji na slunce nebo do stínu, ven z domu nebo dovnitř. Mohla si takřikajíc vyjít – nebo vlastně vyjet – na procházku.

5.

Dnes už jsou pro Liv tyhle věci součástí toho obyčejného, každodenního. A samozřejmě, docela obyčejné jsou tyhle věci i pro badatele v oboru vědy a technologií, s jejich příběhy o extenzích, protézách a heterogenních sítích. Díky studiu vědy a technologií známe způsoby, jimiž různé materiály interagují, a produkují tak kyborgy; a uvědomujeme si také, v jakém smyslu jsme více než těla, samotná těla. [2] Ale možná nemáme tolik jasno v jiných ohledech. V tomto článku se chceme soustředit na materiální specifity, jednotlivé zvláštní konstelace – tělesné nebo jiné –, které vedou k nějaké ne/schopnosti (*dis/ability*) nebo ovlivňují její charakter. Máme za to, že

ne/schopnost (*dis/ability*) je velmi specifickou věcí: totiž že lidé jsou ne/schopni (*dis/abled*) na bezpočet různých a dost specifických způsobů.[3] Avšak zajímá nás také to, jak je ne/schopnost svázána s identitou či subjektivitou. Vlastně si myslíme, že vazby mezi ne/schopností a subjektivitou jsou dost těsné. Což znamená, že jakýkoli výzkum materiálních stránek ne/schopnosti je neúplný, pokud zároveň nezohlední různé kontinuity a diskontinuity subjektivity – a to je téma, které dosud jak v rámci teorie sítí-aktérů (*actor-network theory*)[4], tak, obecněji, na poli výzkumu vědy a technologií (*science and technology studies*) nepřitahovalo mnoho pozornosti.

Příběh druhý

6.

Takže Liv se dívá na Ingunn. Do její tváře je vepsána otázka. Ingunn vysvětluje, kdo je, a ptá se: „Vy jste Liv?“ Ano, je to Liv, ale vychází najevo, že dnes Ingunn vůbec nečekala. Návštěva jí nicméně nevadí. „Ne, nebude mi to na překážku. Jistě, pojd'te dál. Ano, můžeme si popovídat.“ A tak nyní otevírá dveře.

7.

Otevírá dveře? Opět není docela jasné, jak to dělá, ale Liv hned vysvětluje. Vysvětluje, jak je to se třetím joystickem, se třetí páčkou, na které je tentokrát červené tlačítko. Liv ho může mačkat, opět nakláněním své hlavy, pomocí brady. Tentokrát je to ale jiné. Protože tenhle joystick je určen pro jakési „ovládání prostředí“. Jak to vypadá?

8.

Vypadá to tak, že jakmile Liv nastaví „ovládání prostředí“ jako aktivní režim, přepíná mezi celou řadou funkcí, cvak, cvak, cvak, pokaždé jiná funkce. Liv zná pořadí, ve kterém se funkce střídají. Později, po čtvrtém cvaknutí, které otevře domovní dveře, se ukáže, že tohle vše je jen první pod-volba v rámci čtyř hlavních funkcí. Ve správný okamžik vychyluje Liv bradu a hýbe joystickem. Konečně se dveře otevírají. A Liv popojíždí kupředu. Její kolečkové křeslo ji veze dovnitř. Ingunn jde za ní a jakmile jsou obě uvnitř, dveře se během několika vteřin zavírají. Zavírají se automaticky. Liv a Ingunn jsou v bytě a mohou si začít povídat.

Jednotlivosti

9.

Joysticků je celkem pět. To znamená pět tyčkovitých přepínačů, které vyrůstají z jediné podpěry. Jeden z nich je určen pro „ovládání prostředí“. Cvak, cvak, cvak, takhle se přepíná mezi jeho funkcemi. Co tedy *jsou* jeho funkce? No, to závisí na nastavení, na tom, jak byl ovladač konfigurován. Livino „ovládání prostředí“ má následující funkce: bere telefonní hovory zvenčí; realizuje Liviny vlastní telefonní hovory; rozsvěcí a zhasíná světla v bytě; zapíná a vypíná televizi; a ovládá ještě celou řadu dalších entit, kterým se říká „aparáty“. To je první úroveň. Ale k dispozici je víc než jedna úroveň. Běž o jednu úroveň níže a můžeš ovládat specifické jednotlivosti. Například jednotlivé funkce televize. Který kanál chce Liv sledovat? Jak moc nahlas by měl být zvuk? Nebo, na téže úrovni, opět coby aparáty, lze zapnout a vypnout rádio, otevřít a zavřít hlavní dveře a dveře na terasu, zamknout a odemknout hlavní dveře nebo volat o pomoc, kdyby se snad mělo něco stát. Ovládání prostředí je malá – vlastně ne zas tak malá – hierarchie tlačítek, příkazů, které dělají to či ono v Livině bytě.

10.

Jednotlivosti. Příkaz udělat tohle. Schopnost udělat tamto. Liv může, je *schopná* (*she is able*) ovládat televizi, otevírat domovní dveře a všechno to ostatní. A, jak jsme viděli, může se pohybovat, popojíždět okolo ve svém kolečkovém křesle. Pohyblivost, specifická jednotlivost. Může zacházet s částmi svého bytu. Dveře, to je jednotlivost. Televize, to je další konkrétní jednotlivost. Avšak Liv nemůže ovládat rolety, aspoň prozatím. Rolety nejsou zapojeny do systému ovládání prostředí, ještě ne. Nejsou zapojeny, protože k tomu se Liv ještě nedostala. Takže rolety nemají elektrický motůrek, který by byl zapotřebí, kdyby měly být ovládnuty z kolečkového křesla. Liv to plánuje zařídit. Chce ještě něco dalšího? No, možná... ačkoli asi by nevadilo mít alarm. Vlastně ne, říká, nepotřebuje ho, vždyť je pořád někdo nablízku. „Kdyby se něco dělo, byl by určitě někdo poblíž. A v každém případě bych na někoho mohla zazvonit.“ Livin byt je jeden z osmnácti v novém a relativně neinstitucionalizovaném domově, který místní úřad zřídil pro lidi s postižením (*disabilities*). To znamená, že její byt je její soukromé obydlí – její osobní prostor. Pečovatelé k ní přicházejí jen jako návštěva, ačkoli Liv může mít jejich pomoc po celých čtyřadvacet hodin.

11.

Ovládání prostředí je souborem specifických jednotlivostí. Podobně kolečkové křeslo, které je dalším souborem specifických jednotlivostí. Kupředu a zpátky, doleva či doprava, pohyb je možný jenom na takovém povrchu, který je přiměřeně pevný a přiměřeně rovný. To jsou specifické jednotlivosti pokud jde o pohyblivost. I ne/schopnost, *dis/ability*, je souborem konkrétních jednotlivostí – což znamená, samozřejmě, že si můžeme sami sebe představit jako schopné (či zdravé, *abled*), ale schopné na milion různých způsobů. Stejně jako Liv je ne/schopná (*dis/abled*) na milion různých způsobů. Otevírání dveří. Chopení po schodech nahoru a dolů. Čištění zubů. Čtení novin. Telefonování. Psaní dopisu. Uklízení kuchyně. Vaření. Posezení v restauraci. Návštěva kina. Zavazování tkaniček. Vnučka, která vám sedí na klíně. A tak dále. A tak dále.

12.

Specifické jednotlivosti.

Příběh třetí

13.

Tak takhle to má teď Liv vyřešené – ale uvědomme si, Liv je pěkně odhodlaná osoba. Je jí 56 a je ne/schopná od narození. Narodila se v době, kdy v mnoha částech Norska neexistovalo žádné formální vzdělávání pro těžce postižené osoby. Byla to její matka, kdo ji učil číst a počítat. Její matka a přátelé rodiny. K relativní schopnosti se probojovávala desítky let.

14.

A je tu další příběh. Liv je z Trøndelagu a ten se nachází stovky kilometrů od místa, kde nyní žije. Pořád tam ale má rodinu, rodinu a přátele, a ráda by je navštěvovala. Ačkoli taková návštěva není zrovna jednoduchá, Liv je ve věci návštěv pevně rozhodnutá. Usmyslela si například, že se vypraví domů a navštíví ústav, kde po celá léta žila a který zrovna slavil výročí. Ona a její pečovatelé proto museli zařizovat plno věcí. Liv si koupila lístek na vlak. Řekla lidem na stanici, že je postižená, odkázaná na kolečkové křeslo. To nevadí, prohlásili. Vlaky jsou postavené i pro lidi na kolečkových křeslech. Na každé stanici je takový výtah, zvedák. Na ten zvedák se kolečkovým křeslem najede. Zvedák pak vyzdvihne křeslo nahoru. A pak už jen popojedete do vlaku.

15.

Přišel den D a Liv byla na nádraží. Čekala na svůj vlak. A vlak přijel. Jenže: kde je zvedák? Odpověď byla: zvedák není. Zkoušeli všechno možné a nakonec našli jakousi rampu se zábradlím. Potom se pokusili vytáhnout kolečkové křeslo nahoru na rampu, to ale nešlo, protože křeslo bylo příliš těžké a rampa příliš strmá. Vlak odejel bez Liv.

Přechody (passages)[5]

16.

Pohybování se mezi specifickými jednotlivostmi. Například mezi nástupištěm na nádraží a vlakem. Nebo mezi městem, kde Liv nyní žije, a cílem její cesty. Měli bychom říci, že pohyb mezi specifickými jednotlivostmi je také sám o sobě specifickou jednotlivostí. Zde měl tento pohyb podobu zvedáku a taxíku – protože ačkoli to železničáři zvorali a nedokázali vytvořit onu specifickou jednotlivost, která je zapotřebí k překlenutí prostoru mezi nástupištěm a vlakem, udělali nakonec to druhé nejlepší, co mohli. Objednali taxík a taky ho zaplatili. Přesto celý příběh nemá tak docela šťastný konec, protože cestou zpátky zvedák *byl*. Vyzdvihli tedy Liv a její kolečkové křeslo do vlaku, jenže pak ji zaparkovali na jediném místě, kde bylo pro křeslo místo: v zavazadlovém oddělení. A tak Liv zjistila, že pojede se zavazadly.

17.

Takže jde o specifické jednotlivosti a relace mezi nimi. Jakmile si začneme pozorně všimát specifických jednotlivostí, objeví se v našem zorném poli i přemostění a propojení (*passages*) mezi těmito specifickými jednotlivostmi. Zjistíme, že je nesmíme nechávat stranou. Musíme sledovat, jak jsou realizována. Realizována nebo nerealizována – tato propojení, tyto přechody, které jsou samy také specifickými jednotlivostmi. A už jen to, jak mluvíme s Liv a o Liv, nám leccos o povaze těchto přechodů naznačuje. Říká nám to například, že některé přechody jsou snadné a některé obtížné. Říká nám to třeba, že pro Liv je přechod mezi otevřením domovních dveří a rozsvícením světel docela přímočarý, stejně jako přechod mezi ovládnutím předních dveří a popojetím na kolečkovém křesle. Na druhou stranu, onen den na onom železničním nádraží se pro Liv přechod mezi nástupištěm a vlakem ukázal jako nepřekonatelný.

18.

Všimněte si: *onen* den a na *onom* nádraží. To proto, protože tu máme co do činění se specifickými, konkrétními jednotlivostmi; se specifickými jednotlivostmi a se stejně specifickými přechody mezi těmito jednotlivostmi. Specifické jednotlivosti jsou – připomeňme si – specifické, protože je můžeme chápat jako síť heterogenních materiálů. Zopakujme si standardní lekci z výzkumu vědy a technologií: jestliže lze v daném případě mluvit o nějakých sítích, jestliže jsou uvedeny do činnosti nějaké protézy, pak můžeme mluvit o schopnosti (*ability*). Jestliže tomu tak ale není, pak se jedná o ne/schopnost (*dis/ability*). Tvrdíme tedy toto: ne/schopnost (*dis/ability*), hendikep, je o specifických přechodech mezi stejně specifickými seskupeními heterogenních materiálů; je o povaze materiálů, které tyto přechody umožňují (*en/able*); a je o seskupeních, které je zajišťují nebo nezajišťují – jako třeba o chybějících zdvižích.

Příběh čtvrtý

19.

Jak už jsme řekli: dokud ji poprvé nenavštívila, věděla Ingunn o Liv snad pouze to, že Liv má potíže s povídáním si po telefonu. Věděla, že Liv nemůže moc dobře mluvit, a otázka tedy byla:

jak budou spolu komunikovat?

20.

Ukázalo se, že Liv mluvit může. Ingunn to zjistila hned během prvních pár vteřin, v okamžiku, kdy se s Liv setkala před dveřmi do bytu. Budou spolu ale moci vést opravdovou konverzaci? Budou si spolu moci povídat dvě nebo tři hodiny? Bude Liv schopná odpovídat na její otázky? A naopak, nakolik bude Ingunn rozumět jejím odpovědím? Ve chvíli, kdy vstupovaly do Livina bytu, nebylo nic z toho jasné. Ingunn se rozhlížela okolo po pomůckách, s jakými se již předtím seznámila během jiných rozhovorů. Například po přenosném počítači s jeho malou obrazovkou nebo po malé krabičce s nabídkou vybraných vět na lístečcích – tedy po prostředcích, které promlouvají slovy, když slova vyráběná hlasem selhávají. Jenže žádné takové prostředky neviděla. Vypadalo to, že si budou povídat tváří v tvář. Jeden hlas s druhým hlasem.

21.

A vypadalo to takhle. Liv vyzvala Ingunn, ať si sedne – a ona si sedla na její pohovku. Liv popojela s křeslem napravo od pohovky. Začala mluvit a Ingunn se soustředila. A ačkoli to nebylo snadné, Ingunn rozuměla, co Liv říká. Ptala se na její výzkum, na to, proč se Ingunn zajímá o její postižení. Tak začala konverzace. A začala vlastně dobře, ačkoli místy se pochopitelně bortila.

22.

Bortila? Nu ano. Protože navzdory veškeré koncentraci nebylo možné smysl Liviných slov pokaždé vyrozumět. Ingunn jí hleděla do tváře, pozorovala její výraz, její ústa, její rty, sledovala její hlas, její slova, ale také její intonaci, emoce, které se odrážely v hlase, intonace radosti a smutku. Zaznamenávala například okamžiky, kdy se Livin hlas třásl nebo lámal. Liv měla tedy mnoho co vyprávět a vyprávěla to dobře, ale i tak nebylo někdy rozumět tomu, co říká.

23.

Vadilo to moc? Odpověď: nevadilo to příliš – ale taky to vadilo dost. Nevadilo to příliš, protože Liv Ingunn při hovoru sledovala a mohla si všimnout, když ji přestávala sledovat. Ingunn také mohla zopakovat to, co si myslela, že Liv říká, a ptát se: „je to to, co myslíte?“ A Liv buď souhlasila, anebo ne. A potom, alespoň někdy, se zádrhel mohl zvrátit v legraci a smích pak osvobozoval od napětí ze selhávající komunikace.

24.

Což znamenalo, že komunikace byla pro Liv nesmírně důležitá. Zde je úryvek poznámek z interview:

„Cítím se tak hendikepovaná,“ říká s hlasem dojatým až k slzám. . . Říká mi to a ptá se mě, jestli jí rozumím, rozumím jí, když mluví?

„Ano,“ říkám, „pokud sedíme jedna proti druhé.“

„Protože ne každý mi rozumí, když mluvím,“ říká Liv se smutkem a bolestí v hlase, knedlík v krku. „Je to tak. . . Ano.“ Mluví a pak nastává dlouhá pomlka. Není pro ni snadné o tomhle mluvit.

Obtížné přechody (bad passages)

25.

Mluvení je tedy dalším souborem specifických jednotlivostí. Každý okamžik konverzace je momentem, který spojuje okamžik předtím a okamžik potom. Je to umění, ano umění, vytrvale sledovat neúplné významy, spojovat je dohromady, dělat nezbytné přechody a propojení. Harold Garfinkel (1967) to ukázal před třiceti lety, všechno to snažení o napravování indexikality skrze reflexivitu. Ale může nastat zhroucení. Když překročíte určitý bod a slova už dál nedávají smysl. Slova, která jste nerozluštili, už nemohou být zachráněna, přebudována a vložena zpět do nějakého kontextu. A pak je smysl ztracen.

26.

Což je všechno jistě pravda, a bezpochyby správně, ale možná to také nedostatečně bere ohled na „materiality“ slov.[6] Co s materialitou slov? Jestliže jsou slova vyslovena, pak mají materiality slov co dělat se vzduchem a akustikou. Ale také s ušima a s jazykem. S hrtanem a s mluvidly. S břichem a s dýcháním. S hlavami a s tvářemi a s jazyky a se rty. Se způsobem, jak jsou držena ústa. S mnoha svalovými schopnostmi. S koordinací a zvládním ne méně než padesáti osmi svalů v samotném jazyku. Je tolik svalových schopností (schopností, jež jsou tak důležité), že existuje celá profese zvaná mluvní terapie, která napravuje schopnost artikulované promluvy, je-li tato schopnost narušena. Ale materiality slov se také týkají způsobu, jak jsou mluvčí navzájem rozmístěni – zda si vidí do tváře či nikoli a co mohou jeden z druhého vidět. A týkají se také uší a sluchového smyslu. Takže máme opět co do činění se specifickými jednotlivostmi, se specifickými materiálními heterogenitami a s přechody mezi oněmi jednotlivostmi. Což nás přivádí k Livině touze, k jejímu přání, aby jí bylo rozumět. A k její pochopitelné bolesti, která přichází, když jí někdo nerozumí.

27.

Jde o tohle: radosti a strasti jsou podle nás z části, možná z větší části, záležitostí přechodů, propojení. Souvisejí s obtížnými přechody, které se stávají snadnými; nebo se snadnými přechody, které se stanou obtížnými. Jde o to, co bychom snad mohli nazvat „nevyhnutelnými přechody“ – čímž myslíme přechody, které jako by pro jednotlivé subjekty vyplývaly z materiálních a diskursivních podmínek, které do vztahů vnášejí určitý řád. A které pomáhají konstituovat normativní subjektivitu. Které uspořádávají to, co bude chápáno jako důležité přechody. Jako přechody, které jsou více či méně samozřejmé pro všechny ty, kdo jsou normativně kompetentní. Nebo, řečeno jinak, pro všechny ty, kterým se poštěstilo, že mají podobu relativně standardizovaných technicko-tělesných schránek. Příkladem budíž třeba otevírání a zavírání dveří z hlediska někoho, kdo má volní kontrolu nad svými rukama. Anebo nemá. Chození na procházku z hlediska někoho, kdo může skutečně používat svoje nohy. Anebo nemůže.[7] Nebo povídání si s někým druhým, konverzace s použitím hlasu. A tak podobně.

28.

Jsou přechody, které jsou dopředu předpokládány, normativně předepsány. Jestliže ty se pro člověka ukážou jako přechody nesnadné, obtížné (*bas passages*), pak vytvářejí nedostatečnost. A jestliže se takové přechody trochu usnadní, zlepší, pak se to snad stává důvodem pro radost. [8]

Příběh pátý

29.

Ingunn podruhé navštěvuje Liv. Teď už se věci mají jinak. Liv získala počítač, který používá ke psaní. Nemůže pochopitelně pracovat s klávesnicí. Ingunn se jí tedy ptá, jak počítač ovládá.

Dostane se jí odpovědi, že počítač má svůj zvláštní ovladač, další joystick. Ten je napojen na speciální program zvaný Wivik a spolu s ním nahrazuje klávesnici. Programu patří na obrazovce – v její spodní půli – jedno okno, zatímco text, který Liv píše, se objevuje ve druhém okně na horní polovině obrazovky. Liv nemůže ovládat kurzor v textu nijak přímo, ale pouze tím, jak pracuje se speciálním programem ve spodním okně. Jak to ale pracuje? Zde je úryvek z Ingunninych poznámek:

„Jak třeba začínáte?“, ptám se. A Liv říká: „Zmáčknu tenhle modrý joystick, dokud neuslyším takové cvaknutí, které mi říká, že jsem připojena k počítači.“
 Postrkováním joysticku čtyřmi směry může Liv pohybovat kurzorem uvnitř programu Wivik. Ten má ve svém okně čtyři velká pole, čtyři přihrádky se čtyřmi šipkami. A každé ze čtyř polí se dále člení. Celá věc tedy vypadá jako nějaká čínská skříňka. A pak mi Liv ukazuje, jak celý systém používá. Říká „napíšu svoje jméno“. Zatlačí joystick doleva, a dostane se tak do horního levého pole pracovního okna Wiviku, které obsahuje čtyři menší políčka. Odtlačí joystick bradou tak, že se kurzorem dostane na políčko „f“.

Takže to je „f“. Aby se z něho stalo „L“, je třeba ještě dalších tahů. Liv musí kurzor posunout dolů do velkého pole vespod pravé strany obrazovky. Tohle pole je členěno asi na šestnáct políček. Jedno z nich zastupuje funkci zvanou „sp“. „sp“ znamená „speciální funkce“. Jakmile je Liv uvnitř tohoto políčka, může rozbalit další nabídku, resp. další okno skládající se ze čtyř dalších polí a tam lze vybírat zvláštní funkce jako třeba „velká písmena“, „uložit“ nebo „tisknout“. Nyní tedy vybírá „velká písmena“ a z „f“ se stává „L“. Když se tak stane, musí se Liv dostat zase zpátky, k polím s písmeny abecedy. Pak pokračuje ve psaní, napřed „i“ a potom „v“. Napsala „Liv“. Z toho všeho je zřejmé, že je zapotřebí mnoha operací k tomu, aby se napsalo jediné písmeno nebo slovo, natož pak celá věta. A když chce Liv něco opravit, je to podobně složité. Musí najít zvláštní znak, aby se dostala k funkci, která dělá něco podobného jako klávesa „backspace“ na klávesnici běžného počítače.

30.

Ale Liv to všechno zvládá dobře. Počítač jako by se teď stal součástí jejího těla, vtělenou dovedností. Jako by to už měla ve své bradě, tu schopnost ovládat systém, aniž by přitom musela na každý pohyb výslovně myslet. Jenže zabere to čas. Dokonce i pouhé napsání jejího jména obnáší strašně zdoluhavou práci. „Jde to velmi pomalu,“ říká Liv. „Ale můžu teď víc psát, a můžu psát sama.“

Lepší přechody

31.

Dobré přechody, *good passages*, či snadná propojení si tedy lze představit jako hladké a plynulé pohybování se mezi různými specifickými jednotlivostmi a jejich materialitami. Špatné přechody, *bad passages*, jsou naopak o mrzutých vykojeních, o překlenutích, která jsou obtížná či nemožná. Co můžeme z tohoto hlediska říct o zmíněném programu Wivik? Především si všimněme, že se neovládá zrovna snadno – jeho používání je vlastně dost pracné. Pro někoho, kdo má vládu nad svými rukama, je mnohem snadnější si prostě sednout a psát na klávesnici. Liv ale trvá několik minut, než napíše tři písmena, ze kterých je sestaveno její jméno. Napsat dvoustránkový dopis kamarádce jí trvá dva dny. Člověk by se tedy zdráhal tvrdit, že Wivik je

opravdu něco, co vytváří „dobré přechody“.

32.

Jenže. Můžeme také přistoupit k celé věci obráceně, takže ta pak vypadá docela jinak. Předtím, než Liv dostala počítač s programem Wivik, vlastně v době, kdy ji Ingunn navštívila poprvé, nemohla sama psát vůbec. To, co chtěla napsat, mohla samozřejmě nadiktovat svému učiteli, případně pečovateli. Jenže její čas na psaní byl omezen. Učitele měla k dispozici dvě hodiny týdně – a kolik asi času mohla vyškemrat nebo vypůjčit od svých ošetřovatelů... Takže většinu času nemohla psát vůbec. A bylo to tedy prakticky stejné jako s její neschopností nastoupit do vlaku. „Přechod“ tak špatný, že to žádný opravdový přechod vlastně ani není.

33.

Zvedáky a programy Wivik nic moc skvělého nejsou. S Wivikem musí prohledávat nahoru a dolů hierarchii příkazů, která je předepsaná strukturou programu. Na druhou stranu ale tuto hierarchii nahoru a dolů prohledávat *může*. *Může* psát dopisy a věty, i když nikdo není nablízku. *Může* strávit víkend psaním dopisu některému z přátel. „Přechody“, které Wivik nabízí, tedy nejsou naprosto dokonalé. Ale jsou mnohem lepší než to, co bylo předtím. Jsou mnohem lepší než nic.

Příběh šestý

34.

Během jejich prvního rozhovoru tráví Ingunn s Liv tři hodiny. Nějakou dobu si povídají a po chvíli posílá Liv Ingunn do místního občerstvení, kde dostane něco k jídlu a pití. Ta se vrací do bytu k Liv, aby to snědla a vypila. To znamená: Ingunn jí a pije, svými rukama a svými ústy, ale Liv se nepřidává. Opravdu, jen sedí a dívá se.

35.

A proč je tohle důležité? Jde samozřejmě o strašlivě praktickou věc. Liv se sama nemůže najíst. Ale jde tu ještě o něco jiného. Je to takový norský zvyk: když někoho navštívíte, je vám nabídnuto něco k jídlu a pití. Je to součást zvyklostí, rituál; patří to k roli dobrého hostitele, je to gesto přátelství. Všech aspektů této role se Liv zhostit nemůže. Nemůže vstát a jít do kuchyně udělat hrneček kávy. Může ale Ingunn pro chlebiček a šálek kávy poslat do občerstvení – a také ji tam posílá. A pozor: rozumí se samo sebou, že Ingunn to nebude platit. Je přece hostem, hostem Liv.

Pořádání

36.

Chtěla by Liv jíst se svým hostem, a nebo by raději počkala – počkala, až odejde? Empiricky vzato, tahle otázka zůstává otevřená. A je nepochybně zčásti věcí taktu: Livina taktu. Protože kdyby se Liv rozhodla s Ingunn pojíst, musela by také využít její pomoci. A tomu se asi chtěla vyhnout. Možná je to pro ní osobní, soukromá věc – něco, co by Ingunn neměla vidět. I když, jak právě tento příběh o roli hostitele evokuje, co znamená „soukromí“, je pochopitelně zapeklitá věc, věc vyjednávání a osobního vkusu.

37.

Tady se asi všichni můžeme poučit od Ervinga Goffmana (1968, 1971), od Norberta Eliase

(1978), od Judith Butler (1990) nebo od Leigh Star (1991, 1992): z toho, co tito autoři říkají o rozlišování mezi soukromím a veřejnou sférou, mezi viditelným a neviditelným, mezi zákulisím a jevištěm. Od nich víme, že ne všechno je takové, jak se nám jeví; že navenek vystavovaná uhlazenost v sobě vždy skrývá značné úsilí, a že v sobě vlastně může skrývat i osobní či „vnitřní“ rozpolcenost. Snadné „přechody“ (*good passages*), které vidíme, tedy v sobě obsahují další „přechody“ – třeba onu obrovskou práci a spoustu času, které jsou zapotřebí k napsání dvoustránkového dopisu. Pochopitelně, některé z těchto neviditelných „přechodů“ jsou snadné, ale jiné mohou být dost obtížné. Zopakujme, zdánlivě bezpracný posun od jedné specifické jednotlivosti ke druhé v sobě ukrývá práci. Ukrývá v sobě trápení, úsilí, aranžování materiálů po sobě jdoucích specifických jednotlivostí, jejich pořádání,[9] nebo snad i zahanbení obsažené v materialitách tohoto uspořádávání.[10] Takže vedle sebe existují bezproblémovost jeviště a složitosti, nesnáze a špatně fungující přechody zákulisí.

38.

No a Liv? Není to s ní snad stejné? Je přece jako kterákoli jiná osoba. A každá osoba je koneckonců souborem více či méně komplexních a více či méně obtížných přechodů. A je také „ekonomikou“, která klade tyto přechody do různých pozic na škále mezi viditelností a neviditelností. Ne všechny tyto distribuce mají co dělat s obtížností či snadností; nebo (což nutně není totéž) s trápením či radostí.[11] Ne všechny. Ale některé z nich ano. To se týká třeba toho, co považujeme za intimní tělesné funkce a co jako takové realizujeme. Tyto přechody, přechody považované za obtížné, jsou pro většinu z nás prakticky neviditelné, a to skoro pořád. A jestliže Livina ne/schopnost tu vyžaduje pomoc pečovateli, pak ti jsou pro Ingunn, sociologa na návštěvě, zcela neviditelní. Jsou součástí zákulisí.

39.

Jsou-li naše životy realizací specifických přechodů či přemostění mezi specifickými materiálními uskutenčeními, pak bychom nepochybně mohli vykládat o způsobech, jimiž jsou tyto přechody uspořádávány a strukturovány; o tom, jak jeden navazuje na druhý; a o míře, ve které se tak děje hladce a bez problémů. Pojednává o tom spousta literatury. Tak třeba díky Leigh Star (1991) my na poli STS víme leccos o potížích spojených s alergií na cibuli: ano, obvykle je lépe být standardizovanou tělesnou schránkou, takovou, která je normativně stvrzena, a v jejímž případě jsou normy zabudovány do rozvětvených sítí jednotlivostí a přechodů mezi nimi. A prozkoumat by si jistě zasluhovala i otázka, co všechno se jako „standardizované“ počítá a co je jako standardizovatelná entita *konstruováno*. Každopádně, jak také dobře víme, ta tělesná ustrojení, která jsou standardizována, mají sklon představovat si sebe sama spíše jako nepozoruhodné kategorie (a také tak opravdu fungovat). Nebo jsou alespoň chápána a provozována jako jakási neviditelná těla, jako taková korporeálně-technická těla, která jsou „přirozeně schopná“ a která byla nějak normalizována ve vztahu k centru. Uplatňuje se tu bezpříznaková normativita – normativita, která je standardní; která je standardní a neviditelná – a tudíž neviditelná.[12] Neviditelnosti je dosaženo tak, že normativita se uplatňuje hladce, standardně. A nebo ne. Protože „přechody“ jsou pro někoho docela plynulé a snadné a pro jiného ne. Schody nejdou moc dohromady s kolečkovými křesly. Lépe jdou dohromady s nohama – ale jen s takovými nohama, které nebolí třeba kvůli ateroskleróze dolních končetin. A ne-standardizovaná těla, některá z nich, nejdou dobře dohromady s cibulí. Proto tedy klademe otázku materialit „přechodů“ – těch materialit, které jsou samozřejmě předpokládány, materialit normativních; těch, které jsou poskytnuty (jako třeba schody), a těch, které chybí (jako třeba rampy a zvedáky).

Příběh sedmý

40.

Vezměme další úryvek z poznámek o rozhovoru. Ingunn se ptá, co všechno teď Liv může dělat – které věci z těch, co dříve bez technických pomůcek nebyly možné, nyní možné jsou.

„Rozhodovat se sama za sebe,“ říká Liv důrazně. „Můžu se rozhodnout, kdy budu vstávat a kdy půjdu do postele. Co a kdy budu jíst. Můžu si připravovat a vařit svoje vlastní jídla – s pomocí. Můžu se rozhodovat jak vyzdobit a uspořádat svůj byt. To jsem předtím nemohla, ne tam, kde jsem žila dřív. Tam jsem měla jenom jeden pokoj. Tady jsem si všechno o svém bytě mohla rozhodnout sama. Každý byt je tu jiný,“ dodává. A opakuje: „můžu tu jíst doma a sama, můžu mít návštěvy, sama si připravovat jídlo – s pomocí. Ti, kdo chtějí, mohou jít do kantýny a koupit si jídlo tam. A můžu si vyjít na procházku, kdykoli se mi zachce.“

41.

„Tam, kde jsem žila dřív.“ Liv klade proti sobě svoje současné životní podmínky a domov, kde pobývala předtím; domov, který byl mnohem institucionalizovanější. Při jiné příležitosti o tom vypráví: o šedé a bílé, o stěnách, které byly vymalovány barvami neurčitelných odstínů šedi a běloby. A o jediném světle v každém pokoji, o lampě, která visí zprostředka stropu a která vrhá na všechno ostré, oslňující světlo. Každá místnost byla stejná. Nebyla tam žádná individualita. Byl to svět institucionálního režimu, uléhání a vstávání v určenou dobu, podávání jídel každý den ve stejnou hodinu, jídelniček vždy podle týdenního rozvrhu, pevně daný – stále týž, týden po týdně.

42.

Život je tedy nyní jiný. Liv se může rozhodovat o čase. O tom, kdy dělat to či ono. Protože ale často potřebuje něčí pomoc, musí pochopitelně i tak sem-tam počkat, až budou mít pečovatelé volnou chvíli. Což, dodává Liv, obvykle není velký problém.

Svoboda jednání a rozhodování

43.

Jsou tedy hladké přechody a potom přechody, které jsou problematictější. A jsou přechody veřejné a soukromé. Vždy je to věcí uspořádání. Je to ale také věcí pořádku. Myslíme to doslova. Jde o to, co čemu předchází, a především: jak se to vůbec stane, že něco něčemu předchází a něco po něčem následuje? Což nás vede ke znepokojivé otázce volnosti jednání a rozhodování, k otázce volby, k otázce rozhodování, u něhož lze předpokládat nějaké centrum. Jinými slovy, vede nás to k otázkám, které souvisejí s konečným triumfem moderního subjektu v celé jeho slávě.

44.

Všimněme si ale, dříve než úplně sklouzneme do ironie, že právě tohle je to, o co Liv (která je jen zřídka neproblematickou, nepozoruhodnou kategorií), usiluje a o čem mluví. Tohle je to, za co bojuje. Opravdu: je to něco, za co se pere po většinu svého života, který se v důsledku toho – se všemi těmi počítači a inteligentními byty a ruku v ruce se zaváděním nových forem péče o lidi jako Liv, forem péče, která už není tak striktně nalinkovaná jako život v kasárnách – dramaticky zlepšil. Už to není život v obrovských institucích. Už každý není stejný jako všichni ostatní, zbavený individuality, zbavený svobody jednání a rozhodování, bez nejmenší možnosti

volit, rozhodovat.[13]

Příběh osmý

45.

Další úryvek z polních poznámek:

„Je něco, co ti chybí nebo co by sis přála, abys mohla dělat?“

Liv okamžitě odpovídá: „psát“. Tohle říká se zvláštní naléhavostí. Pokračuje: „protože to mi vždycky šlo tak špatně. Naučila jsem se používat textový procesor a to mi pomohlo, tam, kde jsem žila předtím. Měla jsem tehdy PC se speciální myší. Pořád ho ještě mám, tady ve škole, ve staré budově.“ ... Potom se mi Liv svěřuje: „Píšu svoje paměti, svou autobiografii.“ Říká to takovým hlubokým hlasem a s širokým úsměvem ve tváři. Mám pocit, že kdyby se přitom ještě mohla naklonit trochu dopředu, udělala by to. Je to pro ni očividně strašně důležité. Ukazuje se, že Liv už napsala přes 25 kapitol! – „Mám toho v hlavě tolik,“ říká opět s úsměvem. „Nedávno jsem psala o tom, jak se mi žije tady, o tom, co se stalo, když jsem se sem přestěhovala. Každý týden tu mám dvě výukové hodiny a po nich vždycky píšu. Vlastně spíš diktuju, protože používat ten psací systém, který mám, je hrozně komplikované. A učitel píše, co říkám. ... Myslím si, že je opravdu důležité, aby mladí lidé věděli, jaké to je být hendikepovaný a jaké to s tím bylo dřív.“

46.

Skutečně, Liv už napsala dvacet pět kapitol svých pamětí. Tvrdě na tom pracuje – od chvíle, kdy se přistěhovala do svého nového domova. Není to sice její jediná priorita, ale je to takřka na vrcholu pomyslného seznamu priorit, možná úplně nejvyš.

47.

Ingunn se na autobiografii podívala a také si o ní s Liv povídala. Spousta Norů se zajímá o své rodinné kořeny a Liv není výjimkou. Její memoáry tedy začínají rodokmenem a potom pokračují líčením toho, jaké to bylo žít na farmě v Trøndelag ve čtyřicátých letech: nošení dříví z lesa; pobíjení zvěře; sušení masa a výroba uzenin; vánoční oslavy. Koloběh roku. A Liv, zahrnutá v tom všem, vypráví příběh svého vlastního života: její předčasné narození; fakt, že navzdory všem vyhlídkám přežila; to, že na oslavu toho byla pokřtěna Liv (v norštině to znamená „život“); žádné šance na získání nějakého vzdělání pro takhle postiženou osobu; první jednoduché technické pomůcky; koupě jejího prvního továrního kolečkového křesla. Důležitý okamžik, jak si Liv pamatuje: „bylo lesklé, zelené a nádherné“. Potom stěhování se z domova do ústavu v době, kdy její otec onemocněl a její matka přestala všechno zvládat – což byl okamžik velké úzkosti, ta noc, kdy poprvé spala sama; ale také, jak se ukázalo, okamžik úlevy a vysvobození. V této chvíli bylo najednou možné navazovat nové sociální kontakty, budovat nový sociální život. A potom ty různé těžké zkoušky a trápení spojená s životem ve velkém ústavu se všemi jeho ustavičnými rutinami – už jsme se jich tu dotkli. Ale také celá jedna kapitola věnovaná novému elektrickému kolečkovému křeslu, a svobodě a mobilitě, kterou to křeslo znamenalo, a radostem, které následovaly.

48.

A ten příběh stále pokračuje.

Kontinuity

49.

Chceme mluvit o *důležitosti* aktu psaní z hlediska Liv.

50.

To, co se děje, když Liv píše, je to, že se tak konstruuje život. Zdůrazněme: Liv *konstruuje život*. *Buduje* ho. A také tak vypráví nějaký *jeden konkrétní* život; život, který drží pohromadě; život, který postupně roste a který narůstá skrze řadu vyprávěných úseků, přechodů (*passages*). Jsou v něm dobré přechody. Livin život vyrostl z rodinného kontextu, který lze vystopovat – jak to ostatně udělala – až do šestnáctého století. Vyrostl z kontextu historie rolnické rodiny a rozvíjel se, jistě, v nekonečných bojích s nekonečnou nepřízní osudu. Což znamená, že jsou i špatné chvíle a špatné přechody: její narození v zimě a její přežití navzdory všemu. Ale pak jsou také o něco lepší okamžiky a momenty: všechno to, co dokázala, co Liv dokázala, na farmě, doma, ve své komunitě. Neboť v její autobiografii je na každém kroku cítit přítomnost *aktivního subjektu*. Přítomnost Liv jako pozitivně orientovaného aktéra. Jako někoho, kdo je schopen jednat nezávisle na druhých. Pohybovat se z místa na místo, metaforicky. Jako někoho, kdo je schopen ignorovat svou fyzickou závislost na pečovateli a pomocnících. A kdo si je – řečeno jazykem STS – dokonale vědom toho, že je součástí celé řady heterogenních sítí; sítí s lidskými i ne-lidskými prvky. Ale pro koho – jak tohle říct? – tohle všechno není morálně důležité?

51.

„Morálně důležité“? Trochu se tohoto slovního spojení obáváme. Nechceme totiž vystavět podvojnost morálky na straně jedné a pragmatiky na straně druhé. Ačkoli je asi dost těžké se nějakému takovému rozlišení úplně vyhnout: už jsme to viděli na případě rozdílu mezi zákulisím a jevištěm, mezi oním poněkud netělesným a idealizovaným aktérem a obtížnými přechody, které zakrývá. Avšak mluvíme-li tu přesto tímhle způsobem, je to proto, že chceme následovat Goffmana a zachytit něco z té složitě provázané důležitosti, kterou pro Liv, jako pro morální subjekt, mají nezávislost a jednota. Neboť co můžeme považovat za Livinu „morální ekonomii“? Její sebevědomí. Její sebe-vedomí, opakujme, jako aktivního a autonomního subjektu. Její sebevědomí jako uceleného, integrovaného subjektu. Uceleného subjektu? Inu, vydáváme se asi na hlubokou vodu. Jenže my bychom rádi sdělili něco o tom, jak se dělá a vypráví kontinuita; kde a jak se berou „dobré přechody“ a příběhy, které jsou „racionální“. Což znamená přechody a příběhy, které jsou plánované a souvisle uspořádané – a, nepochybně, do jisté míry i centrálně řízené. A tady už jsme u svobody rozhodování; u situace svobodné volby, která je normativně tolik žádoucí v moderních rozpravách o Západní subjektivitě.

52.

Racionalizace: ten pojem má pochopitelně dvojitý smysl. Jde jednak o to, že něco děláme v duchu nějakého řádu, a že tak produkujeme racionalitu. Jde ale také o to, že dané události určitý smysl, určitý řád zpětně přisuzujeme. Při vyprávění příběhů, autobiografií, memoárů děláme pochopitelně vždycky něco mezi – něco mezi retrospektivou a prospektivním konstruováním. Co nastane, co kdo udělá, to je do značné míry určeno vyprávěním o minulosti. Taková vyprávění a vysvětlování na sebe berou formu různých žánrů, přičemž autobiografie je pouze jednou z možných forem, byť formou pro mnohé nesmírně důležitou – a rozhodně pro Liv.

53.

Takže Liv sama sebe prezentuje jako racionální subjekt. To znamená, že se také prezentuje jako

něco kontinuálního. Liv v roce 1939 vede k Liv v roce 1997. Jedna vyrůstá z druhé. To je v jistém smyslu kontinuální přechod či kontinuální řada přechodů. Dřívější a pozdější Liv jsou obě součástí jediného chronologického vypravování – vypravování, v němž Liv jako subjekt vyrábí sama sebe, bojující proti všem komplikovanostem ne/schopného těla. Navzdory všem každodenním nahodilostem, nebo právě díky nim a skrze ně, existuje nicméně skutečná koherence, v jejímž rámci si Liv udržuje jistý stupeň kontroly.

54.

Autobiografie je tedy jakousi protézou. Je extenzí dané osoby. A nebo je osoba extenzí dané autobiografie. Obě, osoba a její autobiografie, jsou částečně spojeny, vnitřně usouvztažněny a vzájemně neredukovatelné – jsou jako kyborg.

Příběh devátý

55.

Na konci prvního rozhovoru Ingunn a Liv se ozvalo zaklepaní na dveře a do bytu vešla pečovatelka. Myslela, že Liv bude sama a byla tak trochu překvapená, když spatřila hosta. Chtěla ale s Liv probrat nějaké záležitosti, a tak šla dál a pustila se do řeči. Šlo o Livino prádlo, ale také o něco, co se týkalo jejích osobních financí. Liv v jednom nedávném dopise napsala, že by ráda převzala plnou zodpovědnost za správu svých vlastních peněz. Nyní na tento dopis přišla od správy domova odpověď. Pečovatelka ji pro Liv předčítala. Ukázalo se, že obsahuje otázky týkající se předchozího dopisu. Jak důležité to pro ni je řídit svoje vlastní finance? Myslela Liv opravdu to, co napsala? Chápe vůbec, o co všechno jde?

56.

Jak pečovatelka četla, s Liv začala cloumat zlost. Takhle to líčí Ingunniny poznámky:

Potom jsem se jí zeptala, jestli se zlobí. A vůbec, jaké věci jí dokážou naštvat.

„Ano,“ říká Liv, „když za mě ostatní chtějí rozhodovat. Když překračují hranice. Když se třeba míchají do mých finančních záležitostí. Chci si tyhle věci zařizovat sama. Vždycky jsem to dělala. Nenechám si takhle zasahovat do svého soukromého života nebo do svých peněz.“

Diskontinuity

57.

Tady ze sebe Liv dělá něco odděleného, separátního. Trvá na udržování jakési diskontinuity. Ovšem, diskontinuit jsme se tu už několikrát dotkli. Liv se od svého prostředí fyzicky separuje. Má svůj vlastní byt s jeho ovládacími prvky. Viděli jsme, že může zavírat dveře od bytu. Ten je jejím soukromým prostorem.

58.

Ale separace není jen fyzikální. Fyzické formy separace jsou významné vlastně především tím, že poukazují k tomu, co jsme označili jako „morální“ hranice a „morální“ rozlišování: poukazují k Liv jako k autonomnímu subjektu se svobodou jednání a rozhodování. Což samozřejmě bylo pointou posledního příběhu. Nějaký další subjekt v něm narušuje hranice Livina prostoru, a to jak fyzicky, tak morálně. Tento subjekt vstoupil fyzicky do místnosti a začal rozmlouvat navzdory tomu, že tu už byl někdo jiný a že už probíhala jiná konverzace. A šlo-li současně o

narušení morální, pak možná dokonce nadvakrát, neboť narušitel začal mluvit o Liviných osobních financích.

59.

Všimněte si: píšeme „osobní“ finance. Asi ani nemusíme zeširoka rozkládat o vývoji normativní racionality a o moderním západním subjektu, abychom si uvědomili, že se tu odehrává něco dost citlivého. Schopným a suverénním subjektem je přece ten, kdo umí počítat, kalkulovat, plánovat, dělat svobodná rozhodnutí a nést za ně odpovědnost. A vzhledem k souvislostem mezi formováním normativní subjektivity a vývojem tržních vztahů není snad příliš překvapivé, jak moc důležitá je v rámci tohoto paradigmatu subjektivity otázka rozhodování ve věci peněz.

60.

Všechno tohle naznačuje, že ono narušení udělalo z Liv nekompetentní, neplnhodnotný subjekt. Což na druhou stranu znamená, že vytváření *diskontinuity* je podstatou kompetence.

Příběh desátý

61.

No, vlastně už asi ani žádný další příběh nepotřebujeme, neboť to, o co nám jde, je ukázat některé komplexní souvislosti Liviny situace. Liv je při mnoha svých denních činnostech úplně závislá na poskytované péči. Má-li nějak fungovat ve svém bytě, je zcela závislá na ovladači okolí. Má-li dosáhnout pohyblivosti, je úplně závislá na svém kolečkovém křesle. Seznam kontinuit, které jsou rovněž závislostmi, je nekonečný, stejně tak, jako pro každého z nás – i když je to jistě právě okolnost Liviny ne/schopnosti, která tohle přesvědčivě dokladuje a která činí její přechody (dobré, špatné, indiferentní) mnohem, mnohem viditelnější, než jak je tomu v případě osob s normativně standardizovanou tělesnou schránkou.

62.

Všechno tohle znamená, že Liv je zároveň (opět, jako my všichni) skutečně nezávislá. Může psát. Může se vypravit na procházku, kdykoli se jí zachce. Může se dívat na televizi jako kdokoli jiný. A může také, což jsme ještě nezmínili, plést – plete čepice a návleky. Může malovat – Livin byt je plný jejích vlastních obrázků. Může péct koláče. S pomocí asistenta vyrábí vánoční ozdoby. Její život je plný, je to zaměstnaná osoba. A je to osoba, která je vlastně opravdu nezávislá.

Dis/kontinuity

63.

Tady, zdá se, stojíme před hádankou či paradoxem. Tak nebo tak, máme-li porozumět tomu, jak to s Liv je, musíme uvažovat pohromadě jak kontinuitu tak diskontinuitu. Nebo trochu jinými slovy, vypadá to, jako by kontinuita a diskontinuita byly vždy vykonávány společně.

64.

Paradox? Tento paradox je nepochybně spíš zdánlivý než skutečný. Empiricky je dost jasné, o co jde. Vlastně je to zřejmé asi hned na několika úrovních. Tak především to například vypadá, jako by morální kontinuita nějak závisela na morální diskontinuitě, ba jako by morální diskontinuitu produkovala. Být plnohodnotným subjektem činnosti znamená, že dotýčný či dotýčná jsou v danou chvíli jakoby separováni od ostatních aktérů. Právě jsme to viděli.

Současně to ale znamená, že morální kontinuity plánovité činnosti a udržované identity jsou „prodlouženy“ jak do minulosti, tak do budoucnosti. Proto je tolik důležitá Livina autobiografie, nemluvě o jejích uměleckých a řemeslných činnostech, které jsme zmínili výše.

65.

Morální kontinuita/morální diskontinuita, oscilace či alternace. Ale pak, dále, je tu spojení podobného druhu mezi diskontinuitami morálního subjektu a kontinuitami materiální podpory. I o tom jsme už mluvili, takže to snad netřeba rozvádět. Liv se může pohybovat, může psát, může jednat jako autonomní subjekt činnosti jen a jen proto, že je „zabudována“ či vtělena do bezbřehé sítě heterogenních materiálů, lidských i ne-lidských. A že je touto sítí realizována.

66.

A pak je to všechno možná takhle: Liv je *kyborg*. Není však kyborgem jen nějak jednoduše, v tom snadném slova smyslu, tedy z jedné poloviny člověk, ze druhé stroj. Že je tomu takhle, to je samozřejmé a zjevné – stejně jsme na to my všichni; my, kteří jsme zabudováni do jednotlivostí a konkrétních konstelací heterogenních sítí a kteří jsme těmito specifickými konstelacemi také produkováni. Ne. Liv je kyborgem ještě v jiném a mnohem důležitějším smyslu. Je kyborgem proto, že je neredukovatelná; je neredukovatelná na nějakou jednotu – *ačkoli („ona“) zároveň jakousi jednotou je.*

67.

Možná existují různé způsoby jak to vyjádřit – i když naše jazyky, s tím, jak upřednostňují singularity či dualismy, tyto možné způsoby všelijak potlačují, problematizují je. [14] Abychom se v těchto podmínkách ne/možnosti vůbec mohli nějak odstrkovat ode dna, musíme se cvičit v představivosti. A to je také to, o co se Donna Haraway s touto metaforou, s metaforou kyborga, snaží. Neboť kyborg je jednotou; je ale také složeninou částí, které nemohou být redukovány jedna na druhou, které jsou druhově odlišné a které nejsou homogenní. *Avšak které jsou také vnitřně závislé jedna na druhé.* A které by nebyly tím, čím jsou, každá zvlášť, kdyby těchto vzájemných pout nebylo, kdyby nebylo těchto vnitřních propojení a závislostí.

68.

Jak ještě zdůraznit, o co nám jde? Možná pomůže tohle. Marilyn Strathern vypočítává, že existují vlastně dvě Strathern(ové): Strathern-feministka a Strathern-antropoložka. A poznamenává, že mezi oběma jsou *dílčí propojení*. Antropoložka není to samé co feministka – jenže tato antropoložka by nebyla tím, čím je, kdyby s feministkou nebyla nějak spojena. A naopak. Všimněme si: argument, pomocí kterého Strathern sama sebe líčí jako kyborga, nezávisí na materiální heterogenitě nějakého ústrojí typu žena/stroj. Heterogenita, dílčí separace, může mít i docela jiné formy. Protézu nemusíme nutně chápat jenom jako umělou končetinu.

69.

Skončit bychom ale samozřejmě měli tam, kde jsme začali: totiž u Liv, která viditelněji než velká většina z nás žije a uskutečňuje se prostřednictvím fyzických protéz. Je opravdu kyborgem, tím kyborgem v očividně materiálním slova smyslu; ale je také osobou, ano, moderním západním subjektem, jehož úsilí o dosažení této normativní formy subjektivity nám umožňuje lépe vidět to, co se koneckonců týká kohokoli z nás. Ano, kohokoli z nás, neboť my všichni realizujeme dobré přechody a špatné přechody (*good passages and bad passages*) a jsme jimi také realizováni. Neboť my všichni vyvíjíme touhu po kontinuitách a diskontinuitách a jsme těmito tužbami formováni. Neboť my všichni splétáme dílčí propojení a jsme těmito spojeními splétáni, a to v podivných oscilacích a dis/kontinuitách, které konstituují různé normativní subjektivity.

70.

Liv je tedy z tohoto hlediska konstituována, vytvářena, skrze jakousi ekonomii ne-koherence; skrze heterogenní ekonomii; skrze ekonomii, která nemůže být popsána a vykonávána na jediném místě a v jediném čase. Která nemůže být smetena na jednu hromadu.[15]
Nepřítomnost a přítomnost, absence a presence, ano, ty jdou ruku v ruce. Taková je povaha subjektivity.[16]

Poznámky

1) Tento článek vychází z rozhovorů s Liv, které pořídila Ingunn Moser při práci na větší studii o fyzickém postižení, *dis/ability*. Studie byla financována norským Ministerstvem zdravotnictví a sociálních věcí a Universitou v Oslo. Tomuto ministerstvu, Universitě Oslo, Norské radě pro výzkum a Britské radě jsme vděční za veškerou finanční podporu, která umožnila vznik této práce. Děkujeme také Britě Brenna, Marku Elamovi a Annemarie Mol za neutuchající intelektuální podporu a za diskuse. Nejvíce jsme však vděční Liv: za její zájem, podporu a povzbuzování, a za její ochotu popisovat a vysvětlovat důležité stránky svého života. Pozn. redakce: Přeloženo z anglického originálu *Bad passages, good passages*. Děkujeme autorům za poskytnutí copyrightu pro publikaci české verze jejich práce.

2) Příslušná literatura na téma STS (*Science, Technology, and Society*) zahrnuje publikace autorů jako Madeleine Akrich, Michel Callon, Charis Cussins, Donna Haraway, Karin Knorr-Cetina, Bruno Latour, John Law, Anemarie Mol, Vicky Singleton, Sandy Stone, Leigh Star, Sharon Traweek a Sherry Turkle (viz Akrich, Pasveer 1996; Callon, Latour 1981; Cussins 1998; Haraway 1989, 1991a; Latour 1988, 1990, 1993; Law, Mol 1995; Mol 1998a,b; Singleton 1993, 1996; Star 1991; Stone 1995; Turkle 1996).

3) Poznámka překladatele: běžně znamená anglické *disability* totéž, co v češtině takové zdravotní postižení, které vede k nějakému znevýhodnění, hendikepu dané osoby. Zde používaný tvar *dis/ability* je úzce spojen s představou, podle které nemá smysl dělit osoby jednou jedinou a tlustou čarou na „zdravé“ a „postižené“; namísto toho je třeba si neustále uvědomovat, že všichni jsme – v nejrůznějších ohledech a situacích – tak či onak „zdraví“ a tak či onak „postižení“. Rozdíl mezi *ability* a *disability* je ve skutečnosti vždy definován kontextuálně, s ohledem na specifické poměry. Tato perspektiva nachází poslední dobou odezvu i v „politicky správném“ a poněkud krkolomném označování postižených osob jako *otherly abled* („odlišně schopní“).

4) Poznámka překladatele: *actor-network theory* (ANT) je zvláštní přístup k empirickému zkoumání (nejen) vědy a technologií – mezi jeho hlavní proponenty patří právě John Law, spoluautor tohoto článku, nebo Bruno Latour a Michel Callon.

5) Poznámka překladatele: anglické slovo *passages*, použité i v originálním titulu celého článku (*Good Passages, Bad Passages*), má řadu významů a skoro všechny hrají nějakou roli v úloze, kterou mu zde autoři přisuzují. *Passages* jsou jednak „přechody“ ve smyslu přesunů z místa na místo, tedy *aktů* „projítí“ nebo „průchodu“ odněkud někam. Přechody – a to je pro argument Moserové a Lawa zvlášť důležité – můžeme však chápat i v hmotnějším smyslu jako nějaká fyzická přemostění (přechody pro chodce) či průjezdy, chodby, pasáže. *Passage* má ovšem i dimenzi časovou, ve smyslu plynutí a toku událostí, časového průběhu, okamžiku: titul článku by pak mohl znít také jako „Dobré chvíle, špatné chvíle“. A ještě něco: *passage*, pasáž, znamená také úryvek nebo část většího celku... Všechny tyto významy jsou součástí hry, kterou s námi autoři hrají. Neexistuje však podle mne způsob, jak za pomoci nějakého *jediného* slova

rozehrávat tuto hru v češtině. Obvykle budu proto používat namísto původního *passage(s)* slova „přechod(y)“, někdy – v nezvyklém kontextu – s využitím uvozovek; příležitostně se ale uchýlím i k jiným českým slovům („přemostění“, „propojení“, „chvilé“).

6) „Možná“: protože i Garfinkel se hluboce zajímal o materiální stránky budování řádu, alespoň v mnoha případech. Například v soudních záznamech nebo v případě materiál, skrze které Agnes presentovala a realizovala svoji příslušnost k ženskému rodu.

7) Chození na procházku. Zde máme mimo jiné na mysli lidi, kteří se v nemocnicích dávají dohromady kvůli bolesti při chůzi, bolesti, která je podle učebnicových pouček způsobena aterosklerózou cév na nohách, což znamená, že je porušen přísun krve. Jak se lékaři rozhodují, zda operovat či nikoli? Existuje tisíc a jeden indikátor a tisíc a jedna možnost. Ale rozhodně je tu ve hře životní styl pacienta. Jestliže byl zvyklý všude chodit pěšky, pak můžeme uvažovat o určité specifické jednatlivosti, která se týká důležitého „přechodu“. A nebo trochu jinak: tento pacient je ne/schopen (*dis/abled*) způsobem, jakým není ne/schopen pacient, který je šťastný, když může celý den sedět doma v křesle. K detailům tohoto případu viz Mol (1998). Podobnou logiku vykazuje přechod k těhotenství: je jasné, že ne každá žena chce mít dítě. Avšak ty ženy, které opravdu chtějí otěhotnět a bez zvláštní pomoci se jim to nedaří, mohou dnes za určitých okolností využít k dosažení tohoto „přechodu“ technologickou intervenci. Viz Cussins (1998).

8) Další diskusi o formách radosti a trápení viz v Moser a Law (1998).

9) Možná, že nám tu teď jde o něco podobného jako teoretikům sítí-aktérů (*actor-network*), když mluví o vytváření tzv. černých schránek (*black-boxing*). Tehdy je „aktérem“ ten, kdo zastupuje a reprezentuje propletenec různorodých kousků a dílů, kdo jménem tohoto seskupení podivných, nestálých útržků a jejich propojení, pro tuto chvíli zatlačených do pozadí, promlouvá – viz Callon (1986, 1997); Callon a Law (1995); Latour (1988); Law (1994).

10) Což je jistě trochu jiná věc: rozlišování mezi zákulisím a jevištěm je zároveň „morální“ záležitostí, ve které jsou určité stránky hmotné existence a „vtěleností“ chápány jako diskreditující. O tomhle existuje spousta feministické literatury; a v historickém kontextu tyto otázky rozvíjí ve svých dílech Norbert Elias. K otázce „morálního“ se tu ještě vrátíme.

11) Viz třeba záležitosti týkající se sexuality, které sice často náležejí zákulisí, ale které jsou koneckonců stejně často zdrojem radosti.

12) To bylo zeširoka diskutováno v některých oblastech feministické literatury. Viz například práce Donny Haraway (1991b, 1996) nebo práce Annemarie Mol, v nichž autorka prozkoumává ty prvky normativity, které jsou implicitně obsaženy v různých nástrojích a organizačních uspořádáních.

13) Pořádání. Rozhodování se o tom, co bude napřed a co potom. Rozhodování o pořadí věcí a událostí? Inu tak jsme to pojali. Jako záležitost volby. Ale jestliže to takhle říkáme, pak to také implikuje, že různé věci bývají k sobě navzájem přiřazovány, seskupovány a identifikovány na jednom jediném místě a v jediném okamžiku. Jako třeba na obrazovce počítače, jehož materiální součástky a jednatlivosti realizují možnost nějakého centra, které dominuje nějakým periferiím. To je ale jen jedna možnost, a existují i další možnosti. Možná si tedy lze představit subjektivitu budované i jinak: subjektivitu konstruované jako alternativa „dobře vycentrované“ svobody jednání a rozhodování; subjektivitu realizované v neurčitosti, v nerozhodnutelnosti.

14) I dualismus je singularitou. Obě součásti dualismu se totiž jako singularity realizují. Totéž se týká pluralit. Plurality se ve standardním slovníku politické ekonomie sestávají z primitivních a homogenizovaných singularit. S těmito lingvistickými potížemi zápasí Donna Haraway, stejně jako Marilyn Strathern, Annemarie Mol nebo John Law.

15) Poznámka překladatele: Tato věta, která v originále zní *Which cannot be drawn together*, je narážkou na název jednoho z již citovaných textů Bruno Latoura (dlouholetého kolegy a kamaráda Johna Lawa), *Drawing things together* (Latour 1990). Tento Latourův text je jedním z kanonických prací *actor-network theory* (ANT), a tedy i jedním z častých cílů – většinou feministické – kritiky tohoto přístupu. V této kritice jde o to, že ANT příliš zdůrazňuje otázky trvanlivosti, stejnosti, síly, jednoduše a objektivitu, a to na úkor pomíjivosti a rozdílnosti, slabosti, resistance, nesouměřitelnosti a subjektivitu. Že jsou tyto námitky brány vážně, a vůbec ne úkorně, i otcí-zakladateli ANT dokladuje mimo jiné právě tento článek nebo některé další citované práce – např. Callon, Law (1995).

16) Heterogenity absence/presence zevrubněji probíráme jinde (Law 1997, 1998). Avšak metafora dílčích propojení je převzata od Haraway (1991a) a Strathern (1991).

Literatura

AKRICH, M. / PASVEER, B. (1996): *Comment la Naissance Vient aux Femmes: le Technique de l'accouchement en France et aux Pays Bas*. Le Plessis-Robinson: Synthélabo

BUTLER, J. (1990): *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York & London: Routledge

CALLON, M. (1986): Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of Saint Brieuc Bay. In: J. Law, editor: *Power, action and belief: A new sociology of knowledge?* London: Routledge & Kegan Paul, pp. 196-233

CALLON, M. / LATOUR, B. (1981): Unscrewing the big Leviathan: How actors macrostructure reality and how sociologists help them to do so? In: K. Knorr, A.V. Cicourel, editors: *Advances in social theory and methodology: Toward an integration of micro- and macro-sociologies*. London: Routledge & Kegan Paul, pp. 277-303

CALLON, M. / LAW, J. (1995): Agency and the hybrid collectif. *South Atlantic Quarterly*, 94, 2, 481-507

CALLON, M. (1997): Representing nature, representing culture. Paper Presented to CSTT, Keele University, 1995

CUSSINS, C. (1998): Ontological choreography agency for women patients in an infertility clinic. In: A. Mol, M. Berg, eds.: *Differences in medicine: Unravelling practices, techniques and bodies*. Durham, N.C.: Duke University Press, pp. 166-201

ELIAS, N. (1978): *The history of manners*. Oxford: Blackwell

GARFINKEL, H. (1967): *Studies in ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall

GOFFMAN, E. (1968): *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Harmondsworth: Penguin

- GOFFMAN, E. (1971): *The presentation of self in everyday life*. Harmondsworth: Penguin
- HARAWAY, D. (1989): *Primate visions: Gender, race and nature in the world of modern science*. London: Routledge & Chapman Hall
- HARAWAY, D. (1991a): A cyborg manifesto: Science, technology and socialist feminism in the late twentieth century. In: D. Haraway, ed.: *Simians, cyborgs and women: The reinvention of nature*. London: Free Association Books. Pp. 149-181
- HARAWAY, D. (1991b): Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. In: D. Haraway, ed.: *Simians, cyborgs and women: The reinvention of nature*. London: Free Association Books. Pp. 183-201
- HARAWAY, D. (1996): Modest witness: Feminist diffractions in science studies. In: P. Galison, D.J. Stamp, eds.: *The disunity of the sciences: Boundaries, contexts, and power*. Stanford, CA: Stanford University Press. Pp. 428-441
- LATOUR, B. (1988): *The Pasteurization of France*. Cambridge & London: Harvard University Press
- LATOUR, B. (1990): Drawing things together. In: M. Lynch, S. Woolgar, editors: *Representation in scientific practice*. Cambridge: MIT Press. Pp. 19-68
- LATOUR, B. (1993): La Clef de Berlin. In: *La Clef de Berlin, et autres Leçons d'un Amateur de Sciences*. Paris: La Découverte. Pp. 33-46
- LAW, J. (1994): *Organizing modernity*. Oxford: Blackwell
- LAW, J. (1997): *Aircraft stories: Decentering the object in technoscience*. Submitted
- LAW, J. (1998): On hidden heterogeneities. Submitted
- LAW, J. / MOL, A. (1995): Notes on materiality and sociality. *The Sociological Review*, 43, 2, 274-94
- MOL, A. (1998): Missing links, making links: The performance of some artheroscleroses. In: A. Mol, M. Berg, eds.: *Differences in medicine: Unravelling practices, techniques and bodies*. Durham, NCa: Duke University Press. Pp. 141-165
- MOL, A. (1998): *Differences in medicine: The case of artherosclerosis*. Forthcoming, Durham, NCa: Duke University Press
- MOSER, I. / LAW, J. (1998): Notes on desire, complexity, inclusion. In: B. Brenna, J. Law – and I. Moser: *Machines, agency and desire*. Oslo: TMV Skriftserie Nr. 33, Universitetet i Oslo, Norway
- SINGLETON, V. (1993): *Science, women and ambivalence: An actor-network analysis of the cervical screening campaign*. Unpublished PhD, University of Lancaster
- SINGLETON, V. (1996): Feminism, sociology of scientific knowledge and postmodernism: Politics, theory and me. *Social Studies of Science*, 26, 2, 445-68

STAR, S.L. (1991): Power, technologies and the phenomenology of conventions: On being allergic to onions. In: J. Law, editor: *A sociology of monsters: Essays on power, technology and domination*. London: Routledge, pp. 26-56

STAR, S.L. (1992): The sociology of the invisible: The primacy of work in the writings of Anselm Strauss. In: D. Maines, ed.: *Social organization and social processes: Essays in honor of Anselm Strauss*. New York: Aldine de Gruyter. Pp. 265-284

STONE, A.R. (1995): *The war of desire and technology at the close of the mechanical age*. Cambridge, Mass: MIT Press

STRATHERN, M. (1991): *Partial connections*. Savage Maryland: Rowman and Littlefield

TURKLE, S. (1996): *Life on the screen: Identity in the age of the Internet*. London: Weidenfeld and Nicolson

[nahoru]

Ingunn Moser

Studovala sociologii, filozofii a historii myšlení a v současné době je doktorandkou v Centru pro technologii a kulturu na University of Oslo. Zabývá se souvislostmi mezi tělem a tělesností, technologiemi a subjektivitami - tak, jak vyplývají z výzkumu používání technických pomůcek postizenými lidmi a z výzkumu reklamy v automobilovém průmyslu. Dříve psala o technologiích a identitách na základě studia dopadů zavádění nových informačních a komunikačních technologií na život postizovaných lidí.

E-mail: ingunn.moser@tmv.uio.no

John Law

John Law je ředitelem Centra pro vědní studia a profesorem na katedře sociologie Lancaster University ve Velké Británii. Zabývá se nesourodostmi, asymetriemi, materialitami (tělesnostmi) a subjektivitami více či méně trvanlivých uspořádání, a to na příkladech technologických projektů a systémů, vědeckých laboratoří nebo zdravotní péče. V současnosti spolupracuje zejména s Annemarie Mol a s Vicky Singleton (zvládání života s diabetes a s alkoholickým poškozením jater), a také s Ingunn Moser (výzkum života fyzicky postižených osob). Mezi poslední publikace, které připravil, patří: *Actor network theory and after* (Blackwell, 1999 - editor spolu s John Hassardem) a *Complexities: Social Studies of Knowledge Practices* (Duke UP, 2002 – editor spolu s Annemarie Mol). Je autorem knihy *Organizing modernity* (Blackwell, 1994) a nejnověji také monografie *Aircraft stories: Decentering the object in technoscience* (Duke UP, 2002).

Působíště: Lancaster University

E-mail: j.law@lancaster.ac.uk

Website: <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/jlaw.html>

Zdeněk Konopásek

Působí jako sociolog vědy v Centru pro teoretická studia UK a AV v Praze. V letech 2005-2014 přednášel na Fakultě sociálních studií MU v Brně. Na poli *science and technology studies* se zabývá zejména vztahy mezi vědou a politikou, expertízou a demokracií; věnoval se také interakcionistickému studiu komunistické (bez)moci a využívání počítačů v kvalitativní analýze. Publikoval knihu *Estetika sociálního státu: O krizi reprezentace (nejen) v sociálním zabezpečení* (GplusG 1998) a editoval sborník *Otevřená minulost: Autobiografická sociologie státního socialismu* (Karolinum 1999). Je zakladatelem a do roku 2008 byl také editorem časopisu *Biograf*. Bubnuje.

Působíště: Centrum pro teoretická studia při UK Praha a AV ČR

E-mail: zdenek@konopasek.net

Website: <http://zdenek.konopasek.net>

Poděkování

Přeloženo z anglického originálu *Bad passages, good passages*. Děkujeme autorům za poskytnutí copyrightu pro publikaci české verze jejich práce.

© Biograf 1998 - <http://www.biograf.org>; casopis@biograf.org
Publikování tohoto textu kdekoli jinde je možné pouze se souhlasem editora Biografu.
Správci webu: Jakub Konopásek a Zdeněk Konopásek
Design a koncepce: Zdeněk Konopásek; grafika Rudolf Šmíd